

ГРАМАТИЧНІ ПРАЦІ В ГАЛИЧИНІ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ (до 1939 р.)

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50)

УДК 811.161. 2'36 (477.83).86"191/1939"

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).280–287

Лесюк М. Граматичні праці в Галичині початку ХХ століття (до 1939 р.); кількість бібліографічних джерел – 17, мова українська.

Анотація. У статті зроблено короткий огляд українських граматик, виданих у кінці ХІХ та першій половині ХХ ст. в Галичині, зокрема граматик С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера, В. Коцовського та І. Огоновського, В. Сімовича, Я. Лазарука, М. Угриня-Безгришного та А. Лотоцького. Не всі ці праці мали однакову наукову та просвітницьку цінність, однак кожна з них більшою чи меншою мірою спричинилася до розвитку української літературної мови в Галичині. Наукова думка вчених та культурних діячів Галичини була спрямована на вдосконалення народної мови, перетворення її на мову освічену, культурну, літературну, на облагородження її, адже впродовж другої половини ХІХ та ще й на початку ХХ ст. в Галичині великий вплив на культурне життя галичан мали москвофіли, які нав'язували галичанам «язичіє» – мішанину українських, російських та польських слів. Дехто з промосковськи налаштованих діячів намагався переконати галичан, що треба взагалі переходити на російську мову. Отже, українська літературна мова в Галичині формувалася в нелегкій боротьбі за своє існування. Темі розвитку, формування й укріплення української літературної мови на народній основі в Галичині присвячено вже чимало праць, зокрема, монографія «Становлення і розвиток української літературної мови в Галичині» (2014) автора цих рядків; кандидатська дисертація М. Барчук «Розвиток української літературної мови в Галичині середини ХІХ століття: фонетика, граматики, лексика» (2012); Г. Мацюк «Прескриптивне мовознавство в Галичині (2001)»; С. Гірняк «Соціолект галицької інтелігенції у формуванні норм української літературної мови (кінець ХІХ – початок ХХ століття)» (2018) та ін. Стаття має на меті показати, що потуги галицьких мовознавців, учителів, письменників не були марними, адже завдяки їм був сформований західний варіант української літературної мови, яким послуговувався і І. Франко, і багато інших українських письменників та культурних діячів.

Ключові слова: літературна мова, Галичина, мовознавчі праці, галицькі граматики, розвиток, формування.

Постановка проблеми. Наукова думка вчених та культурних діячів Галичини була спрямована на вдосконалення народної мови, перетворення її на мову освічену, культурну, літературну, на облагородження її, адже впродовж другої половини ХІХ та ще й на початку ХХ ст. в Галичині великий вплив на культурне життя галичан мали москвофіли, які нав'язували галичанам «язичіє» – мішанину українських, російських та польських слів. Дехто з промосковськи налаштованих діячів намагався переконати галичан, що треба взагалі переходити на російську мову. Отже, українська літературна мова в Галичині формувалася у нелегкій боротьбі за своє існування.

Аналіз досліджень. Темі розвитку, формування й укріплення української літературної мови на народній основі в Галичині присвячено вже чимало праць, зокрема, монографія «Становлення і розвиток української літературної мови в Галичині» (2014) автора цих рядків; кандидатська дисертація М. Барчук «Розвиток української літературної мови в Галичині середини ХІХ століття: фонетика, граматики, лексика» (2012); Г.Мацюк «Прескриптивне мовознавство в Галичині (2001)»; С. Гірняк «Соціолект галицької інтелігенції у формуванні норм української літературної мови (кінець ХІХ – початок ХХ століття)» (2018) та ін.

Мета статті. Стаття має на меті показати, що потуги галицьких мовознавців, учителів, письменників не були марними, адже завдяки їм був сформований західний варіант української літературної

мови, яким послуговувався і І. Франко, і багато інших українських письменників та культурних діячів.

Методи дослідження. Основний метод, використаний при написанні статті, – описовий.

Виклад основного матеріалу. Упродовж ХІХ ст. в Галичині було видано кілька граматичних праць, присвячених становленню і розвитку української літературної мови, про які можна дізнатися з різних публікацій [див. Возняк 1909; Мацюк 2001; Бідер 1997; Бідер 2006; Лесюк 2000; Лесюк 2003; Лесюк 2014 та ін.].

Це передовсім Граматика Івана Могильницького, написана ще на початку 20-х років ХІХ ст., але, на жаль, не видана в той час, а майже аж через сто років; граматики закарпатського вченого Михайла Лучкая, яка була першою публікацією, що стосувалася української мови в Австрійській державі, була досить відома в Галичині і мала певний вплив на вчених Галичини; дві граматики Йосифа Левицького (1834 і 1850 р.); граматики Йосифа Лозинського, яка була написана ще на початку 30-х років ХІХ ст., але видана аж у 1846 році; граматики Івана Вагилевича (1845 р.); граматики Якова Головацького (1849 р.); граматики Михайла Осадци (перше видання вийшло в 1862, друге у 1865, а третє – в 1876 році, уже після його смерті); граматичні праці Омеляна Огоновського (1880-ті роки); граматики, яка була написана на Буковині, але широко відома і в Галичині, і в усій австрійській імперії авторів Степана Смаль-Стоцького та Федора Гартнера. Були написані й інші граматики. Так, Петро Паславський

десь іще паралельно з Іваном Могильницьким написав «Скорочену руську граматику». Він був, як і інші видатні діячі Галичини, греко-католицьким священником, мав парохію в селі біля Ярослава, пізніше був парохом церкви св. Варвари у Відні, але трагічно загинув у 1846 році. На жаль, ця граMATика залишилася в рукописі, а в 1863 році під час пожежі рукопис згорів. Не віднайдений також рукопис граматики Івана Лаврівського, яка в німецькому перекладі мала назву «Versuch u. über die Sprachlehre der ruskischen Sprache» («Філологічні дослідження про українську мову»). Автор почав працю над нею ще з 1815 року, але вона так і не завершена. Він був також автором посібника «Elementarz ruski, niemiecki i polski», виданого 1838 року.

Як видно, граматична думка в Галичині нуртувала постійно і час від часу виливалася в тих чи тих публікаціях. Питання української мови, її формування, кодифікації не переставали хвилювати прогресивних діячів науки і культури Галичини, тим паче, що в підросійській Україні українську мову різними актами та циркулярами постійно забороняли, і це табу з неї було знято аж після революції в Росії 1905–1907 років.

Від 1895 року в Галичині та на Буковині був офіційно впроваджений фонетичний принцип письма, в основу якого ліг правопис Є. Желехівського. Сталося це завдяки наполегливим старанням С. Смаль-Стоцького, який зі своїм соратником та однопумцем Ф. Гартнером видав у 1893 році Граматику руської мови. У 1914 році власним накладом автори видали у Відні вже третє перероблене видання, з якого й почнемо огляд українських граматик, виданих у підавстрійській, а пізніше вже у «підпольській» Україні на початку (до 1939 року) ХХ століття.

Розпочинає Граматику «Введене» [див. Смаль-Стоцький 1914], у якому пояснюється, що таке мова («Сей вираз мислей звуками називаємо мовою»), хто такі українці (русини), слов'яни, що таке «Церковно-словянська мова». Перелічені тут і українські письменники, «що почали писати живою і чистою українською мовою, зрозумілою всім Українцям». Перелік цей почався з Івана Котляревського та Маркіяна Шашкевича, далі названі всі відомі українські письменники і Східної України, і Галичини, і Буковини.

Книжка складається з чотирьох частин. У першій частині розглянуті питання фонетики [Смаль-Стоцький 1914, с. 5¹], зокрема «Голосівки», «Шелестівки» (с. 7). Тут ідеться про склади, наголос, про звукові зміни, які охоплюють «Уподобнене шелестівок, випад, вставка» (с. 12), «Мягчене» (с. 14), «Опуст і вставка голосівок», «Роззів», «Перезвук ікане» та деякі інші питання (с. 20–26).

У книжці докладно описано процес творення голосних та приголосних звуків, подана оригінальна їх класифікація. Автор звертає увагу на вимову /ŷ/ і правильно зауважує, що позначення його на письмі літерою **в** є не цілком правильним і адекватним. Приголосні він називає «шелестівками», які

сортує за способом творення. Одні «повстають, як заперти рот... і потім, видихаючи повітре, прорваті нараз замкнене» – це будуть «проривні», а «Інші шелестівки повстають, як зв'язати рот... і через сю тіснину протискати повітре» – це «шелестівки протіснені» (ф, в, з, с, ш, ж, х, й і навіть л та ль) (с. 7). Далі йде докладний опис приголосних, їх поділ на «голосові» та «безголосі» (дзвінки та глухі) тощо. Класифікація голосних і приголосних у Смаль-Стоцького суттєво не відрізняється від сучасних класифікацій та характеристик звуків і фонем.

Дуже докладно також описано питання про наголос в українській мові². Автор правильно зазначає, що наголос «може надати одній і тій самій групі звуків різне значінє» і наводить приклади *води – вóди, бороні – бóрони, дорóга – дорогá* і под. Наведено приклади, у яких може бути, на думку авторів, різний наголос (для прикладу взяті слова *Україна, буде, було, кажу, несете* та ін.).

Не будемо аналізувати докладніше інші викладені питання фонетики української мови в інтерпретації авторів, бо це зайняло б багато місця і часу, але треба їм віддати належне, що вони використовували термінологію, яка пізніше ввійшла в загальне користування, тому якихось принципових відхилень від сучасних поглядів на речі у них не помічено. Зазначимо тільки, що, дотримуючись правопису, запровадженого Є. Желехівським, автори книжки послідовно вживають на місці колишнього ятя та етимологічного /e/ літеру **ї**, а на місці /o/ в закритому складі – літеру **і**. У підрозділі «Перезвук ікане» (с. 21) автори пояснюють, що в першому випадку голосний /i/ пом'якшує попередній приголосний, а в другому – ні. Як відомо, пізніше це питання стане предметом тривалих дискусій між мовознавцями.

Друга частина має два розділи – А) «Словотворенє» і Б) «Про значінє слів». У першому наводяться частини мови (іменники, прикметники, займенники, числівники, дієслова, прислівники, приіменники, злучники та оклики). Слова мають пень (основу) і закінчення, є в слові «первісник мови», основа наведених (спільнокореневих) слів, тобто корінь, можуть бути наростки (суфікси), приставки; слова є питомі і чужі (перелічуються мови, з яких є запозичення). Авторі наводять «приставки», «наростки», за допомогою яких творяться різні слова; роблять цікаві екскурси в далеке минуле мови. Щоб пояснити наявність шиплячих у словах *ручка, книжка, плужок* наводять ще ранні праслов'янські форми з суфіксом **-ькь** *рукька, книжка, плужькь* (с. 37 – у виносці). Правда, в слові *плужок* появу голосного /o/ пояснюють аналогією до слів *візок, жінок*, тут є чітка фонетична закономірність, коли голосний /e/, що походить з ера, після шиплячого перед наступним твердим приголосним переходить в /o/: *плужькь – плужек – плужок* (пор. *жєна – жона, чєло – чоло, вєчєра – вєчєра*).

Багато уваги в цьому розділі приділено дієслову, показано творення дієслів за допомогою

¹ Далі в круглих дужках позначатимемо тільки сторінку цієї праці.

² До речі, в усіх словах, що мають два чи більше складів, у книжці позначені наголоси, що показано в наведених вище прикладах, але далі наголос не позначатимемо, щоб не ускладнювати друк.

«наросткованя» та «приставкованя», тому вони є «безприставкові» та «сприставковані». Наведені класи дієслів.

Третя частина (с. 60–103) присвячена словозміні відмінюваних частин мови, четверта – «Складні», якій приділено аж 54 сторінки (с. 104–158). У Додатку I викладені основні правила правопису (с. 159–170), у Додатку II – правила українського віршування. Тут описані й продемонстровані «Українські народні ритми» (Коломийка, Шумка, Колядки, Щедрівки, Веснянки, Гаїлки, Думки, Думи) (с. 171–185) та «Чужі ритми», де продемонстровані творами Котляревського, Шашкевича, Франка, Маковея, Грабовського, Лепкого та ін. різні віршові розміри (Ямб, Трохей, Дактиль, Анапест, наведені зразки сонета, октави, терцини [Смаль-Стоцький 1914, с. 185–191]. Нарешті Додаток III присвячений короткій характеристиці церковнослов'янського письма, наведений тут з перекладом текст притчі про блудного сина [Смаль-Стоцький 1914, с. 192–196]. У кінці на 4-ох сторінках доданий «Азбучний показчик», у якому наведені всі терміни й питання, розглянуті в праці, із зазначенням сторінок, на яких вони описані чи згадані.

«Грамматика руської мови» С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера виявилася новим словом в українській граматичній науці. По-перше, у ній застосований був фонетичний принцип письма, який завдяки старанням С. Смаль-Стоцького був офіційно впроваджений у 1895 році в Галичині замість громіздкого етимологічного. Ідеї, термінологію, підходи, трактування питань у багатьох випадках пізніше повторювали інші автори у своїх мовознавчих працях, зокрема, й Василь Сімович, який вважав С. Смаль-Стоцького своїм учителем.

Оглянемо коротко таку важливу працю, як «Грамматика української мови» видатного українського (галицького) мовознавця Василя Сімовича.

В. Сімович був дійсним членом НТШ, досліджував українську сучасну та історичну фонологію, інші питання українського мовознавства, брав участь у мовних дискусіях у 1925–27 роках, тривалий час працював у таборах для українських військовополонених в Австрії та Німеччині, навчав їх української мови. Своім учителем уважав його видатний український філолог ХХ ст. Юрій Шевельов. У 1921 році В. Сімович видав найбільшу свою працю – Граматику української мови [Сімович 1921].

Сам В. Сімович називає цю граматику практичною, і тут він дійсно багато не теоретизує, а як практик, учитель подає лаконічні пояснення, визначення тих чи тих мовних понять, ілюструє їх прикладами. У передмові до другого (аналізованого) видання він зауважує, що дотримується попереднього правопису («желехівки». – М.Л.), хоч і зазначає, що, на його думку, «життя візьме своє (воно вже, може, і взяло!) і цей правопис уступить місця іншому» Навчаючи полонених українців у таборах, він бачив, яку мороку мають його учні з літерою **ї**, ті що не чують різниці у вимові приголосних перед звуком */i/*. Як людина практична, він зауважив: «...моя думка така, що кра-

ще хай завалиться вся науковість правопису, коли він має спиняти грамотність межі народом або поділяти людей на добре-, слабо- й малограмотних!» [Сімович 1921, с. 7–8³]. Тут ідеться про позначення голосного */i/*, який походить з **ѣ** (ятя) чи з етимологічного **е** після передньоязикових приголосних буквою **ї** (*діло, сіно, ліс, ніс* (дієслово минулого часу), але *ніс* – як частина обличчя тощо). Як дисциплінований учений він вирішив не порушувати прийнятих правил, поки своє остаточне слово не сказала «Академія Наук у Києві».

Грамматика української мови В. Сімовича також має чотири частини: I. Звуки; II. Слова (с. 105–358); III. Речення (с. 358–484) і «Віршовання» (с. 485–556). Розпочинає книжку «Увід» (с. 9–24), у якому автор пояснює різницю між мовою, говіркою, «письменницькою» мовою, зазначаючи, що в кожному селі чи місті існує своя говірка, свої певні правила, але всіх їх має об'єднувати одна «спільна мова цілого народу». Учений тут правильно зауважує, що тому, хто хоче добре знати мову, треба «багато балакати по-українському та читати українські книжки» (с. 19). Він наводить дуже слушну думку щодо народної мови, місцевих говірок, які всіляко треба оберігати, треба «прислухуватися до народа, як він балакає. Але що чоловіки, головню молодчі, вештають ся по всіх усюдах, служать у чужому війську, мають звязки з містом, то їх мова не дуже чиста. Отже куди краще прислухати ся до старих дідусів, і то неписьмених, та до жінок... до наших сільських бабусь, які не мали ще нагоди зіпсувати своєї гарної мови» (с. 19).

Після «Уводу» йдуть «Вступні уваги» (с. 25–35), у яких автор подає короткі відомості про речення, про підмет, присудок та «додаткові частини», пояснює, які є слова (частини мови), що таке склад, звук, наголос, як «повстають» звуки, що таке «голосівки», «шелестівки». Шелестівки є проривні, протиснені (щілинні), проривно-протиснені (африкати), плавкі (**р**, **л** і чомусь ще й **н**), діляться всі вони на голосові та безголосі (бачимо, що він використовує терміни Смаль-Стоцького, що, зрештою, і сам стверджував), за місцем творення до задньопіднебінних він, крім **к**, **г**, **х** зараховує ще й (йот).

У розділі «Звуки» (с. 37–104) подана українська азбука з оригінальними назвами деяких букв (*хе, це, че, ше, шче, їр або мякий знак*), подається характеристика «голосових шелестівок». Тут учений звернув увагу на визначну українську особливість – на те, що дзвінкі приголосні в українській мові, на відміну від інших мов, у кінці слів не «мовкнуть», тобто не оглушуються, залишаються «голосовими». «Тому, – зазначає він, – говоримо й пишемо *хліб* (а не як Москалі або Поляки кажуть *хлєп*)» (с. 40). Вони «задержують свою голосовість» не лише в кінці слів, але й перед безголосими шелестівками (*парубка, берізка, ніжка* тощо). В. Сімович підкреслює, що й «слівця» *без, від, під, над, об, перед*, чи вони самостійні слова, чи зрослися з другими словами в одне, а також приросток *роз-*

³ Тут також надалі будемо в круглих дужках зазначати лише сторінку його праці.

«ніколи ні в вимові, ні на письмі своїх визвучних голосових шелестівок на безголосі не замінюють» (с. 40–41)⁴. В українській мові часто звуки «приподібнюються (асимілюються)», коли «безголоса шелестівка здиблеться з голосовою: *Велидень, ягже, прозьба*», але, як він уточнює, це тільки у вимові, а не на письмі. Так само не оглушується, а вимовляється як /у/ (тобто /ÿ/) шелестівка /в/ після голосної. Тут учений говорить про ствердіння /л/ і перехід його в певних умовах і формах у /в/, але цей перехід не відбувається в іменниках типу *стіл, орел, віл, котел*. Далі наведені різні випадки асиміляції приголосних за м'якістю. Він зауважує, що донедавна це «мнягчення» у багатьох випадках [за правописом Желехівського. – М.Л.] відбивалося й на письмі (*св'ято, сьпів, сьміх, зьвір* тощо). Тут він аналізує всі приголосні, котрий у яких умовах може пом'якшуватися, а серед них і губні, шиплячі, дрижачий /р/ тощо; цілий розділ присвятив голосному /і/, зазначивши, що в залежності від походження він може пом'якшувати або не пом'якшувати попередній приголосний (див. про це вище).

Розглянуті тут різноманітні чергування (у//в, і//й), подвоєння «шелестівок», «випад шелестівок» (спрощення) при їх «зустрічі» («українська мова не терпить накопичення шелестівок»), «зустріч голосівок» (роззів), який ліквідувався за допомогою приставних (вставних) приголосних, можливість опускання ненаголошених голосних (форми типу *більше – більши, менше – менши, хочеш – хоч, беріте – беріть* тощо), гармонійне «приподібнення голосівок» (*багатий, багач, гаразд* тощо), описані «чужі» звуки, тобто вживання голосних та приголосних в іншомовних словах. У цьому ж розділі подані пояснення, як читати церковні тексти, староукраїнські твори, зроблений аналіз правописних норм, які діяли на той час.

Другий розділ, найбільший у цій книжці, має назву «Слова» (с. 105–358). Починається він підрозділом «Як творяться слова».

У часи В. Сімовича, тобто на початку ХХ ст., словотвір ще не розглядали як окрему галузь мовознавства. В українській мовознавчій науці першим порушив питання про зміни поглядів на словотвір як такий професор Іван Ковалик аж у 50-х роках. Саме він у своїх численних теоретичних працях [Ковалик, 2007] обґрунтував самостійний статус науки про словотвір. І все ж, на відміну від інших авторів галицьких граматики, В. Сімович таки виділив питання про творення слів в окремий розділ. Автор відразу зазначає, що «мова ніколи не спочиває. Усе переймає чужі слова й постійно нові собі творить, збагачуючи безнастанно скарб мови («лексика»). Чим у якій мові більше слів, тим вона вважається багатшою, культурнішою» [Сімович 1921, с. 105].

Учений зазначає, що людина творить слова несвідомо, але таки на основі якихось законів, які йому підказує «народне вухо» і народне чуття. На-

род собі знає, що *хлопець* – малий, а *хлописько* – це щось здорове, велике, що *столик* – не *стіл*, а *візок* не *віз*, що *дядько* – то чоловік, а *дядина* – жінка, що жінка Івана – *Іваниха*, а дядя – *дячиха*, що попів син – *попенко*, а дочка – *попівна*, що *біляве* – ще не *біле*, а *чорняве* не *чорне*, що *придуркуватий* – ще не *дурний*, а *подовгуватий* – ще не *довгий* і т. под. Автор демонструє, які широкі словотвірні можливості має українська мова, утворюючи все нові й нові слова від одного й того ж кореня шляхом додавання до нього різних морфем. Так, за допомогою різних наростків (суфіксів) від кореня *да* – можна утворити слова *дар, дарувати, давець, дання, даток, данина*, за допомогою приростка (префікса) – *від-дати* (дочку заміж), *про-дати* (корову), *з-дати* (із гривні здачу), *до-дати* (до юшки соли), *на-дати* (лист на пошту), *роз-дати* (гроші бідним), *під-дати* (під розвагу думку), *при-дати* («чому значіння») (с. 106). До речі, у Сімовича є чимало прикладів, які наводив і Смаль-Стоцький.

Автор праці зазначає, що народ знає, «яке саме словечко додати зпереду незмінної частини слова, яке ззаду», щоб слово набуло певного значення, і в цьому йому підказує його «народне» чуття. Учені ж люди зібрали те все у систему, виробили закони і на основі тих законів самі свідомо творять слова. Однак, як правильно зазначає автор, «у мові приймаються лишень такі слова вчених, які вони повитворювали в дусі законів народної мови, всі інші **пропадають**» (підкреслення автора. – М.Л.) (с. 106–107). При творенні нових слів (народ їх творить несвідомо на основі чуття, а учені їх творять свідомо в народному дусі) і народ, і вчені дотримуються певних «звукових» законів, тобто різноманітних морфонологічних альтернатив (або як автор це називає – «словотворний перезвук» (як і в Смаль-Стоцького): *дяк-дячиха-дячишин, попова долина – попів сад, гребу-гребі-граблі-загрібати* тощо).

Як було зауважено, В. Сімович використовує багато термінів Смаль-Стоцького, але він частіше намагається «українізувати» слово (наприклад, уже не *введенне*, а *увід, часть – частина*; іменники середнього роду вже мають закінчення *-я*, а не *-с*: *речене – речення* тощо); слово *Іменник* та похідні пише з одним **н** (*іменик, заіменик*). Інфінітив у Сімовича – *дієіменик*, пасивний дієприкметник – *страждальний*, умовний спосіб – *можливий*, основа слова – *пень*, вигук – *виклик* (у Смаль-Стоцького – *оклик*).

Докладніший аналіз та цінність цієї унікальної праці вимагають більше часу і місця, але все ж зазначимо, що вона була безперечно цінною, бо це була вже справжня граматики української мови, з українською термінологією, з українськими прикладами та ілюстраціями.

У 1912 році у Львові була видана «Методична граматики рускої мови», яку «уложили» В. Козовський та І. Огоновський., призначивши її «для ІV. класи шкіл 5- і 6-клясових» [Методична грам. 1912].

У ній навіть у заголовках на всіх словах (крім односкладових) позначені наголоси, як і Граматику Смаль-Стоцького, книжку відкриває «Вв'єдене»

⁴ До речі, сучасні підручники з української літературної мови неправомірно допускають двояку вимову префіксів **роз-, без-** (можливо, щоб наблизити її до російської?). Див., наприклад: [Жовтобрюх, 1972, с. 157].

і відразу наводяться приклади речень і саме визначення речення: «Гадка, виречена словами, зове ся реченем»⁵, однак мова іде лише про підмет і присудок, і таке речення, за твердженням авторів, «зове ся» простим.

Далі – частина перша, яку розпочинає «Наука про звуки». Усі звуки діляться на *самозвуки* і *співзвуки* (терміни з польської), пояснено, що таке звуки, їх позначення на письмі, що є букви, які позначають два звуки (**я**, **ю**, **є**, **ї** та **щ**), і звуки, які позначаються двома або й трьома буквами (наприклад, **дзь** у слові *дзьобати*). У «рускій» мові є 6 *самозвуків*, але вони можуть бути тверді і «м'яккі» (**я**, **ю**, **є**, **ї**). Цікаво, що й *співзвуків* автори наводять саме 32, з єдиним лише відхиленням, залічивши до них **щ**, але не показавши м'якого /p'/. Продемонструвавши на прикладах різноманітні чергування звуків, автори далі пояснюють, що таке склад, наголос, показують, що наголос у багатьох випадках релевантний при встановленні значення слова. Тут же [Методична грам. 1912, с. 13] йде пояснення, що таке корінь, пень, закінчення, знову (як у Стоцького та Сімовича) показано корінь **да(р)**, наводяться похідні з цим коренем. Префікси тут названі приставками, суфікси – наростками. Дефініції морфем подані лаконічно і в цілому правильно.

Із 17 стор. розпочинається вже «Часть друга» – «Наука про відмінюване слів». Тут подано перелік 9 частин мови (як і в розглянутих вище граматиках). Цікаво, що окремо виділені 4 іменні частини мови, далі дієслова, приіменники, прислівники, злучники та о́клики.

Іменникові присвячено 16 сторінок (с. 17–33), відміни сформовані за родовим принципом, показано в таблицях зразки відмінювання різних груп іменників. Далі йде аналіз та характеристика інших частин мови (прикметник – с. 33–38), числівників (с. 38–41), заіменники (с. 41–47), дієслова (с. 47–66). Не з усім тут, звичайно, можна погодитися (наприклад, числ. *сім* має відмінкові форми *семах*, *се-мом*, *сїмма* або *се-момá*, числ. *вісім* – *вісїммá*).

У частині третій описані невідмінювані (враховуючи й службові) частини мови. Частина четверта присвячена «Складні» (с. 74–91), в якій розглядаються речення «поєдинчі» (різні способи вираження підмета і присудка, інших членів речення), «речене зложене», яке може мати побічні, тобто підрядні обставинні частини, порядок (р'озставка) слів у реченні.

Частина п'ята – «Правопись» власне українських та «чужих» слів, великої букви, розділових знаків (препінане) (с. 92–98). Розділові знаки – це *точка*, *питайник*, *виклик*, *знак середній* (;), *пр'отинка* (.), *павза* (–), *двоточка* (:), *знаки наведеня* („“) і *скобки* – круглі або квадратні дужки.

Оглянемо ще тут коротко невеличку працю проф. Ярослава Лазарука під назвою «Начерк граматики української мови», що була видана в Бродях біля Львова в 1936 році [Лазарук 1936].

У вступному слові автор зазначає, що написав

⁵ Наголос позначатимемо при цитуванні лише в тих випадках, коли він не буде збігатися із сучасним.

цю практичну граматику на замовлення вчителів, які на зустрічах із ним нарікали, що немає доступної граматики української мови, а вона дуже потрібна як учителям, так і молоді.

Розпочинається книжечка традиційно – *звучнею*, де перелічені голосні та приголосні звуки української мови. Поряд з «отвертими» голосними є ще і йотовані. Приголосні діляться на про-ривні, свистові, шелесні, пливкі, носові тощо. До речі, до кожного терміна автор подає обов'язково польський відповідник, тому багато термінів скопійовані з польських. У розділі «Важніші правила голосовостей» [Лазарук 1936, с. 9] подані пояснення, як правильно вимовляти ті чи ті звуки, звукосполучення, показані основні чергування звуків, приклади «ікання», подовження, спрощення тощо. Далі йде «Словотворення», потім характеристика частин мови. До речі, Я. Лазарук наводить уже й десяту частину мови, якої бракувало в попередніх авторів, – частку. Іменники в Лазарука (с. 13–29) є животні, неживотні, збірні, відмінки називаються називник, родовик, давальник, знахідник і т.д. – за аналогією до польських назв. Як і в інших граматиках, тут подані зразки відмінювання різних груп іменників, творення й відмінювання прикметників, займенників, числівників, порівняно багато місця й уваги приділено дієслову (с. 37–49). Дієслова автор поділяє вже на перехідні та неперехідні, за характером вони є започинові (*сивіти*, *лисїти*), протяжні (*нести*), многократні, наворотні, доконані й недоконані, інфінітив у нього також дійменник, дієприкметники є виду діяльного та переємного, подані зразки особових та інших форм дієслова. Після характеристики „невідмінних“ частин мови (с. 50–53) (правда, чомусь тут автор забув про частку як частину мови і ні слова про неї не написав) йде традиційно «Складня» (с. 54–61), де показані способи вираження членів речення, наведені різні типи простих і складних речень. Спосіб подачі матеріалу, на наш погляд, не цілком удалий, бо в кожному новому абзаці спочатку наводиться речення, а потім дається йому пояснення. Під кінець подані на пів сторінки «значіння» поодиноких відмінків, а на півтори сторінки – основні правила віршування.

Варто оглянути тут ще одну граматичну працю – «Малу граматику української літературної мови» Миколи Угриня-Безгрішного та Антона Лотоцького, видану в 1938 році [Угрин-Безгрішний 1938], за рік до окупації Галичини радянською владою.

Як видно з передмови, це вже друге видання книжки, а перше було в 1937 році і мало кілька позитивних і схвальних відгуків. На початку автори пишуть про мову і письмо, потім про слова, склади і звуки, далі про «голосівки та приголосівки» (хоч у дужках у підзаголовку – «Голосні та приголосні звуки»). Голосівки, виявляється, це ті звуки, «що їх легко вимовляти». Приголосівки поділяються за різними ознаками на дзвінкі, глухі, губні, зубні, гортанні, середнязикові. Далі показана різниця між буквами та звуками, «звукозміну» (різні чергування звуків), «перезвук ікання», наголос (до речі, наголос також позначений у кожному слові, але не

звичним значком, а «товстим друком») і «Творення слів» [Угрин-Безгрішний 1938, с. 11]. Термінологія тут також уже «звична» – наростки, приростки (до всіх термінів також наводяться польські відповідники), але для слів із цим наростком чи приростком використаний уже термін *похідне слово* (с. 12). Матеріал подано лаконічно, тому вже на 13-ій сторінці наводиться перелік частин мови, починається розгляд питання про відміну «ймен та дієслова». Відмінки, як і в граматиці Лазарука, названі за польським зразком (називник, родовик і т. д.), іменники чоловічого і жіночого родів відмінюються, як у сучасній мові, за трьома варіантами (твердий, м'який і мішаний). Знаменно, що і в цій граматиці, і в тих, що були розглянуті вище, іменники чоловічого роду в давальному відмінку подаються тільки із закінченнями **-ові (-ови), -єві, -єві (-єви, -єви)**, незважаючи на те, чи це істота, чи неістота. До речі, В. Сімович категорично заявляв, що «Вживати закінчення -у в давальн. відм., як це робить укр. інтелігенція з-московська(.) – г р і х (розрядка Сімовича) проти укр. мови» [Сімович 1921, с. 148 – у виносці]. Подібні думки висловлює й О. Синявський: «В мужеському роді в давальному відмінкові... завжди треба вживати закінчення **-ові** або **-єві**. Закінчення **-у, -ю** в народній мові зустрічається дуже рідко, головним чином в піснях («козацькому роду нема переводу»), в живій же розмовній мові звичайно **-ові, -єві**. Тому треба відвикати від таких виразів, як «тому чоловіку», а вживати «тому чоловікові» і т. под.» [Синявський 1918, с. 8]. Якби ж ці слова – та у вуха сучасним мовознавцям-кодифікаторам літературної мови, бо дехто ніяк не може вийти з-під впливу російської мови, у якій ці закінчення не вживаються!

Після іменника [Угрин-Безгрішний 1938, с. 13–30] подані розряди займенників (немає заперечних та означальних), зразки їх відмінювання (с. 30–35), тоді описаний прикметник, показано їх «ступенювання» та відмінювання. Числівники за польським зразком виділяються (поряд з

іншими) головні (*один, шість*), множині (*подвійний, потрійний*) та багаторазові (*двожкий, троякий*), наведена відмінкова парадигма числівників один, два, три, п'ять, але немає парадигми числівників сім, вісім.

Дієслово має особи, часи, числа, способи, роди, стани, все це описано з прикладами (с. 40–50). В умовному способі, як вважають автори, є теперішній (*я робив би*) та минулий час (*я робив би був*). Цікаво, що автори наводять у «прийдешньому» часі синтетичні форми складного майбутнього типу *нестиму, нестимеш, нестимуть*, яких у Галичині в той час ще не було, а вживалися лише аналітичні форми, в основному з препозитивним дієсловом *мати* (*меш, мемо, мете нести*), хоч В. Сімович наводить подібні форми з постпозитивним дієсловом *мати*, але аналітичні – *нести муть*.

Далі лаконічно, конспективно автори показують «невідмінні» частини мови, у тому числі й частку, навівши, правда, лише три частки: **-но, -же, чи**.

У «Складні» (с. 55–67) нічого оригінального немає, інформація подана дуже скупо. Просто констатовано факт, що є такий і такий член речення, такі і такі види речень, але, звичайно, добре й це, бо вже читач знав, що є в мові певна форма чи конструкція.

Завершується книжечка словничком неправильних слів і виразів, які не слід уживати. Тут же рекомендується правильна форма. В основному це висловлювання, що виникли під впливом польської мови.

Висновки. Звичайно, що проаналізовані граматики праці відіграли свою позитивну роль у становленні літературної мови в Галичині, підвищенні грамотності населення, але деякі з них (можливо, крім граматики Смал-Стоцького та Сімовича) були видрукувані на дуже низькому поліграфічному рівні, дрібним шрифтом, густим текстом, без інтервалів і відступів, тому можна здогадуватися, що для учнів, школярів та старших читачів вони були надто важкі для користування.

Література:

1. Барчук М. Розвиток української літературної мови в Галичині середини XIX століття: фонетика, граматики, лексика: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Івано-Франківськ, 2012. 20 с.
2. Бідер Г. Галицькі та буковинські граматики української мови (1850–1918). *Українська мова*. 2006. № 2. С. 15–29.
3. Бідер Г. Українська мова в Габсбурзькій монархії (1772–1918). *Мовознавство*. 1997. № 1. С. 24–29.
4. Возняк Михайло. Студії над галицько-українськими граmaticами XIX в. *Записки Наукового Товариства імені Шевченка*. Львів, 1909. Т. LXXXIX. С. 111–143; Т. XC. С. 33–52.
5. Гірняк С. Соціолект галицької інтелігенції у формуванні норм української літературної мови (кінець XIX – початок XX століття). Дрогобич: Посвіт, 2018. 620 с.
6. Жовтобрюх М., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. Київ: Вища школа, 1972. 404 с.
7. Ковалик І. Вчення про словотвір. Вибрані праці. Івано-Франківськ – Львів: Місто НВ, 2007. 400 с.
8. Лазарук Я. Начерк граматики української мови. Броди, 1936. 64 с.
9. Лесюк М. Боротьба за українську літературну мову в Галичині (середина XIX ст.). *Вісник Харківського університету*. № 491. Серія філологія. Харків, 2000. С. 185–189.
10. Лесюк М. Становлення і розвиток української літературної мови в Галичині. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2014. 732 с.
11. Лесюк М. Формування української літературної мови в Галичині в умовах австрійського режиму. *Галичина*. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. 2003. № 9. С. 145–154.

12. Мацюк Г. Прескриптивне мовознавство в Галичині. Львів: ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. 373 с.
13. Методична граматики рускої мови для IV. кляси шкіл 5- і 6-класових. Уложили В. Коцовський і І. Огоновський. Друге, поправлене видане. У Львові. Накладом ц.к. Видавництва книжок шкільних. 1912. 100 с.
14. Синявський О. Коротенька практична граматики української мови для дорослих. Харків: Вид-во «РУХ», 1918. 21 с.
15. Сімович В. Граматики української мови для самонавчання в допомогу шкільній науці. Друге видання з одміними і додатками. Київ–Ляйпціг: Українська накладня, Б.р. 584 с.
16. Смал-Стоцький С., Гартнер Ф. Граматики рускої мови. Трете перероблене видане. Відень, 1914. 202 с.
17. Угрин-Безгрішний М., Лотоцький А. Мала граматики української літературної мови (для вселюдних шкіл і двох нижчих гімназійних кляс). Львів–Рогатин, 1938. 71 с.

References

1. Barchuk M. (2012) Rozvytok ukraïnskoi literaturnoi movy v Halychyni seredyny XIX stolittia: fonetyka, gramatyka, leksyka [The Development of the Ukrainian Literary Language in Galicia in the middle of the 19th Century: Phonetics, Grammar, Vocabulary]: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.01 – ukraïnska mova. Ivano-Frankivsk. 20 s. [in Ukrainian].
2. Bider G. (2006) Halytski ta bukovynski hramatyky ukraïnskoyi movy (1850–1918) [Galician and Bukovyna Grammars of the Ukrainian Language (1850–1918)]. *Ukraïnska mova*. № 2. S. 15–29 [in Ukrainian].
3. Bider G. (1997) Ukraïnska mova v Habsburzkii monarkhii (1772–1918) [The Ukrainian Language in the Habsburg Monarchy (1772–1918)]. *Movoznavstvo*. № 1. S. 24–29 [in Ukrainian].
4. Vozniak M. (1909) Studii nad halytsko-ukraïnskymy hramatykamy XIX v. [Studies on Galician and Ukrainian Grammars of the 19th Century]. *Zapysky Naukovoho Tovarystva imeni Shevchenka*. Lviv, 1909. T. LXXXIX. S. 111–143; T. XC. S. 33–52 [in Ukrainian].
5. Hirniak S. (2018) Sotsiolekt halytskoi intelihencyi u formuvanni norm ukraïnskoi literaturnoi movy (kinets XIX – pochatok XX stolittia) [Sociolect of the Galician Intellectuals in the Formation of Norms of the Ukrainian Literary Language (end of the 19th – beginning of the 20th Century)]. *Drohobych: Posvit*. 620 s. [in Ukrainian].
6. Zhovtobriukh M., Kulyk B.M. (1972) Kurs suchasnoi ukraïnskoi literaturnoi movy [Course of Modern Ukrainian Literary Language]. Kyiv: Vyscha shkola. 404 s. [in Ukrainian].
7. Kovalyk I. (2007) Vchennia pro slovtovir. Vybrani pratsi [The Doctrine of Word Creation. Selected Works]. Ivano-Frankivsk – Lviv: Misto NV. 400 s. [in Ukrainian].
8. Lazaruk Ya. (1936) Nacherk hramatyky ukraïnskoi movy [An Outline of the Grammar of the Ukrainian Language]. Brody. 64 s. [in Ukrainian].
9. Lesiuk M. (2000) Borotba za ukraïnsku literaturnu movu v Halychyni (seredyna XIX st.) [The Struggle for the Ukrainian Literary Language in Galicia (middle of the 19th Century)]. *Visnyk Kharkivskoho universytetu*. № 491. Seria filolohiia. Kharkiv. S. 185–189 [in Ukrainian].
10. Lesiuk M. (2014) Stanovlennia i rozvytok ukraïnskoi literaturnoi movy v Halychyni [Formation and Development of the Ukrainian Literary Language in Galicia]. Ivano-Frankivsk: Misto NV. 732 s. [in Ukrainian].
11. Lesiuk M. (2003) Formuvannia ukraïnskoi literaturnoi movy v Halychyni v umovakh avstriiskoho rezhymu [The Formation of the Ukrainian Literary Language in Galicia under the Conditions of the Austrian Regime]. *Halychyna. Naukovyi i kulturno-prosvitnii kraieznavchyi chasopys*. № 9. S. 145–154 [in Ukrainian].
12. Matsiuk H. (2001) Preskryptivne movoznavstvo v Halychyni [Prescriptive Linguistics in Galicia]. Lviv: VTS LNU im. Ivana Franka. 373 s. [in Ukrainian].
13. Metodychna hramatyka ruskoï movy dla IV. kliasï shkil 5- i 6-kliasovykh (1912) Ulozhyly V. Kotsovskiy i I. Ohonovskiy [Methodical Grammar of the Ukrainian Language for IV Classes of 5th and 6th Grade Schools]. Druhe, popravlene vydanie. U Lvovi. Nakladom ts.k. Vydavnytstva knyzhok shkilnykh. 100 s. [in Ukrainian].
14. Syniavskiy O. (1918) Korotenska praktychna hramatyka ukraïnskoi movy dla doroslykh [A Short Practical Grammar of the Ukrainian Language for Adults]. Kharkiv: Vyd-vo «RUX». 21 s. [in Ukrainian].
15. Simovych V. (1921) Hramatyka ukraïnskoi movy dla samonavchannia v dopomohu shkilnii nauksï [Grammar of the Ukrainian Language for Self-Study to Help School Science]. Druhe vydannia z odminami i dodatkami. Kyiv–Liajpsig: Ukraïnska nakladnia, B.r. 584 s. [in Ukrainian].
16. Smal-Stotskyy S. (1914) Hramatyka ruskoï movy [Grammar of the Ukrainian Language]. Trete pereroblene vydanie. Viden. 202 s. [in Ukrainian].
17. Uhryn-Bezhrishnyi M. (1938) Mala hramatyka ukraïnskoi literaturnoi movy [Small Grammar of the Ukrainian Literary Language] (dla vseliudnykh shkil i dvokh nyzhchykh himnaz. klias). Lviv–Rohatyn. 71 s. [in Ukrainian].

**GRAMMATICAL WORKS IN GALICIA AT THE BEGINNING
OF THE 20TH CENTURY (UNTIL 1939)**

Abstract. The article provides a brief overview of the Ukrainian grammar books published at the end of the 19th and the first half of the 20th centuries in Galicia, in particular the grammar books by St. Smal-Stotskyi and F. Gartner, V. Kotsovskyi and I. Ogonovskyi, V. Simovych, Ya. Lazaruk, M. Ughryn-Bezgrishnyi and A. Lototskyi. Not all of these works had the same scientific and educational value, but each of them, to a greater or lesser extent, contributed to the development of the Ukrainian literary language in Galicia.

The opinion of scientists and cultural figures of Galicia was aimed at improving the national language, transforming it into an educating, cultural, literary language, ennobling it because during the second half of the 19th and even at the beginning of the 20th century Muscovites, who imposed a “language mixture” of Ukrainian, Russian and Polish words on Galicians, had a great influence on the cultural life of them. Some of the pro-Moscow figures tried to convince Galicians that they should switch to the Russian language altogether. So, the Ukrainian literary language in Galicia was formed in a difficult struggle for its existence.

Many works have already been devoted to the topic of the development, formation and strengthening of the Ukrainian literary language on a folk basis in Galicia, in particular, the monograph “Formation and development of the Ukrainian literary language in Galicia” (2014) by the author of these lines; candidate’s thesis M. Barchuk “Development of the Ukrainian literary language in Galicia in the middle of the 19th century: phonetics, grammar, vocabulary” (2012); H. Matsyuk “Prescriptive Linguistics in Galicia (2001); S. Hirnyak “The sociolect of the Galician intellectuals in the formation of norms of the Ukrainian literary language (end of the 19th and beginning of the 20th century) (2018) and others.

The article aims to show that the efforts of the Galician linguists, teachers, writers were not in vain, because thanks to them the western version of the Ukrainian literary language was formed, which was used by I. Franko and many other Ukrainian writers and cultural figures.

Keywords: literary language, Galicia, linguistic works, Galician grammars, development, formation.

© Лесюк М., 2023 р.

Микола Лесюк – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри слов’янських мов Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, Івано-Франківськ, Україна; mykolalesiuk@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-5488-6626>

Mykola Lesiuk – Doctor of Philology, Professor, Head of the Slavonic Languages Department of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine; mykolalesiuk@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-5488-6626>